

CHO‘LPON VA ABDURAUUF FITRATNING ADABIY-TANQIDIY QARASHLARI

*Farg‘ona davlat universiteti filologiya fakulteti
o‘zbek tili yo‘nalishi 4-kurs talabasi
Bahromaliyeva Sehriyoxon Zafarjon qizi*

ANNOTATSIYA. Mazkur maqolada jadid adabiyotining yetuk vakillari Cho‘lpon va Abdurauf Fitratning adabiy-tanqidiy qarashlari va adabiy tanqid hamda uning adabiyotdagi roli tahlil qilinadi. Tadqiqotda ularning adabiyotning mohiyati, badiiy ijodning vazifasi hamda milliy adabiyot taraqqiyotidagi o‘rni haqidagi nazariy qarashlari yoritiladi. Cho‘lponning adabiyot va san‘atga oid fikrlari, ijodkor mas‘uliyati, milliy ruhni uyg‘otish hamda badiiy didni shakllantirishga qaratilgan mulohazalari adabiy-tanqidiy merosi asosida ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, Abdurauf Fitratning adabiyot nazariyasi va tanqidchilik sohasidagi qarashlari, xususan, uning „Adabiyot qoidalari“ asarida ilgari surilgan badiiy ijod, janrlar, estetik mezonlar haqidagi ilmiy fikrlari tahlil etiladi. Maqolada ushbu adiblarning adabiy-tanqidiy qarashlari o‘zbek adabiy tanqidchiligi shakllanishi va rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etgani ilmiy jihatdan asoslab beriladi.

KALIT SO‘ZLAR: Adabiy tanqid, Cho‘lpon, Abdurauf Fitrat, „Adabiyot nadur? “ilmiy-estetik qarash, teatr tanqidchisi”, “Adabiyot qoidalari”, bedilshunoslik, adabiy-tanqidiy janrlar.

ЧУЛПАН И АБДУРАУФ ФИТРАТ ЛИТЕРАТУРНО-КРИТИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ

АННОТАЦИЯ. В данной статье анализируются литературно-критические взгляды выдающихся представителей джадидской литературы — Чулпана и Абдурауфа Фитрата. Рассматриваются их представления о сущности литературы, задачах художественного творчества и роли национальной литературы в её развитии. Особое внимание уделяется эстетическим взглядам Чулпана, его размышлениям об ответственности писателя, пробуждении национального духа и формировании художественного вкуса. Также анализируются теоретические и критические идеи Абдурауфа Фитрата, изложенные в труде „Адабиёт қоидалари“, включая вопросы художественного творчества, жанровой системы и эстетических критериев. Подчеркивается значительный вклад этих мыслителей в становление и развитие узбекской литературной критики.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: Литературная критика, Чулпан, Абдурауф Фитрат, „Адабиёт надур?“, научно-эстетические взгляды, театральный критик, „Адабиёт қоидалари“, бедиловедение, литературно-критические жанры.

CHO‘LPON AND ABDURAUUF FITRAT LITERARY-CRITICAL VIEWS

ABSTRACT. This article analyzes the literary-critical views of prominent representatives of Jadid literature, Cho‘lpon and Abdurauf Fitrat. The study examines their theoretical perspectives on the essence of literature, the functions of artistic creation, and the role of national literature in societal development. Cho‘lpon’s ideas on literature and art, his reflections on the responsibility of the writer, the awakening of national spirit, and the formation of aesthetic taste are explored based on his literary-critical legacy. Additionally, the article investigates Abdurauf Fitrat’s theoretical and critical views, particularly his scientific ideas on artistic creation, genres, and aesthetic criteria presented in his work „Adabiyot qoidalari“. The study highlights the significant contribution of these writers’ literary-critical perspectives to the formation and development of Uzbek literary criticism.

KEYWORDS: Literary criticism, Cho‘lpon, Abdurauf Fitrat, „Adabiyot qoidalari“, scientific-aesthetic views, theater critic, literary-critical genres.

Cho‘lpon va Abdurauf Fitrat adabiy-tanqidiy izlanishlarini tahlil qilishdan avval adabiy tanqid va tanqidning roliga to‘xtalsak. Badiiy asar paydo bo‘lishi bilan unga baho berilishi zamiridagi estetik uzv adabiy tanqidning dunyoga kelishini taqozo etadi. Bunday hol umum jahon miqyosidagi adabiy tanqidiy tafakkurning paydo bo‘lishi uchun umumiy qonuniyat sanaladi. Adabiy tanqid, asosan harakatdagi adabiy jarayonni tekshiradi, yangi paydo bo‘layotgan asarlar talqin vositasida taraqqiyot tamoyillari haqida xulosa chiqaradi, adabiy jarayonga, yangi mezonlar shaklanishiga ta’sir etadi. Adabiy tanqid zamonaviy badiiy asarlarni xalq hayoti, uning estetik ehtiyoj va talablari jihatidan o‘rganadi, baholaydi, fazilat, nuqsonlarini aniqlaydi, yozuvchilarning ijodiy o‘sislariga va adabiyotning ravnaqiga ko‘maklashadi. Kezi kelganda ta’kidlash joizki, adabiy tanqidda tarixiy-funksional yondashuv tamoyili bo‘lib, u vaqti-vaqti bilan o‘tmishda yaratilgan badiiy qadriyatlarga murojaat etib turadi. Har bir davr, insonlardagi badiiy-estetik ehtiyoj insoniyat yaratgan buyuk asarlarni o‘qib, uqib, talqin qilib, baholab borishni taqozo etadi.¹ Adabiy jarayonda tanqidning roli haqida V. Belinskiyning quyidagi ta’rifi e’tiborga molik: „Adabiyot va san’at tanqid bilan qo‘l ushlab boradi va bir-biriga o‘zaro ta’sir ko‘rsatadi“. Tanqid „o‘z zamonasining go‘zallik haqidagi hukmdor tushunchalarini aniqlash va ommalashtirish“ni ham o‘z oldiga vazifa qilib oladi. „Nazariya go‘zallik qonunlarining tizimli va uyg‘un birligidir, ammo uning bir kemptik tomoni bor: U

ma'lum vaqt doirasida qolib ketadi, tanqid esa beto'xtov davom etadi, olg'a boradi, fan uchun, yangi materiallar, yangi malumotlar yig'adi. Bu harakatdagi estetikadir " .²

Cho'lpon shoir, nosir, dramaturg, tarjimon, publitsist bo'lish bilan birga munaqqid, o'ziga xos qiyofali san'atshunos edi. Uning adabiy-tanqidiy maqolalari xalq ma'naviyatini shakllantirishda, adabiy-estetik didni o'stirishda, badiiy adabiyotimiz taraqqiyotida katta ahamiyatga ega. Yangi o'zbek adabiyotshunosligi va adabiy tanqidi tarixini Cho'lpon adabiy-tanqidiy faoliyatisiz tasavvur etish qiyin.

1B.Nazarov, A.Rasulov, Q.Qahramonov, Sh.Ahmedova „O'zbek tanqidchiligi tarixi “ T.:2012

2 V. Belinskiy Tanlangan asarlar. — T.: 1959, 234-bet.

„Sadoyi Turkiston “ gazetasining 1914-yil 4-iyun sonida Cho'lponning dastlabki tanqidiy asarlaridan biri — „Adabiyot nadur? “ degan maqolasi e'lon qilinadi. Uni yozganida Cho'lpon 16 yoshda edi. Maqola shaklan ixcham bo'lsa-da, mazmuni g'oyat teran. 16 yashar o'smirning adabiyot haqida shunday tiyraklik bilan fikr yuritishi chindan-da, uning yuksak iste'dodidan dalolat beradi. Bu maqolasida Cho'lpon, avvalo, adabiyotning ijtimoiy mohiyati to'g'risida aniq va tiniq fikr yuritadi. Uning fikricha, adabiyot millatni taraqqiy ettirish vositasi, uning ma'naviyatini ta'minlaydigan omildir. Shu asosda u „Adabiyot yashasa-millat yashaydi “ degan juda katta va qat'iy xulosaga keldi. Yoki uni o'zbek xalqining tarixi mobaynida adabiyot haqida aytilgan eng muhim va aniq dasturiy fikr deb baholash mumkin. Bu haqida maqolada quyidagicha fikr yuritiladi: „Ha, to'xtamasdan harakat qilib turg'on vujudimizga, tanimizga suv, havo naqadar zarur bo'lsa, maishat yo'lida har xil qora kirlar bilan kirlangan ruhimiz uchun ham shul qadar adabiyot kerakdur. Adabiyot yashasa-millat yashar. Adabiyoti o'lmag'on va adabiyotning taraqqiyotiga cholishmagan va adiblar yetishtirmagan millat oxiri bir kun hissiyotdan, o'yan, fikrdan mahrum qolib, sekin-sekin inqiroz bo'lur “ .³ „Sadoyi Turkiston “ gazetasida chop etilgan „Muhtaram yozg'uvchilarimizga “ degan maqolasida Cho'lpon shunday yozadi: „Muhtaram qalam ahllari milliy maishatni yomon deb bezmay, zohira bo'lsa ham to'ylarda, gapxonalarda, bachabozlar majlisida, bazmlarda va shunga o'xshash millatning eng tanqid qiladurg'on o'rinlarida birga aralashib yurmaklari kerakdurki, toki komil o'sha odatlarni kitob sahifalarida chiroyliroq qilib yozgunday bo'lsunlar. Milliy maishatdan bezgan bilan bezilib, ko'milib ketaberadilar. Onda aralashib yurulsa, ondagi so'zlarni, odatlarni o'rganmoqqa bo'laturki, kitob betlariga ko'churub yozmoqqa materiallarning eng asllari xalq orasidan olinur. Ovropaning katta-katta muharrirlari o'shal o'zlarining yaxshi-yomon odatlarining orasinda yuribdilar. So'ngra qo'llariga qalam olib, yaxshisini yaxshi yomonini yomon ko'rsatib

3Cho'lpon. Adabiyot nadur? Adabiy-tanqidiy maqolalar. - T.: 1993. 21-bet.

yozubdurlar “ . Cho‘lpon o‘zbek yozuvchilariga qaratilgan murojaatida, hayotni chuqur o‘rganishga da’vat etadi. Xalq urf-odatlarini, rasm-rusumlari, qoloqligini tanqid qilish bilangina cheklanmaslikka undaydi. Xalq turmushining turli qirralarini badiiy ifodalashda tanqidning zo‘rayib yoki biryoqlama bo‘lib ketishiga qarshi chiqadi. Yozuvchi fikricha, xalqdagi mavjud ulkan fazilatlar va hayotdagi ibratli tomonlar to‘g‘ri va aniq tasvir etilishi zarur. Maqola xalqchilik ruhi bilan sug‘orilgan. Tanqidchining fikricha, o‘zbek qalam ahli va ziyolilari xalq hayotini chuqur o‘rganishlari kerak; xalqning jaholatdan qutulishiga, yaxshi hayot kechirishiga yaqindan yordam berishi zarur. Bu mas’uliyatli ishni yozuvchi va ziyolilarning asosiy burchi deb biladi: „Bizga ko‘p teatr-u, ro‘mon kitoblari yozmoq kerakdurkim, bu qarz bir hovuch ziyoli yoshlarimiz ila ahli qalam ustalariga tushadir “ . Cho‘lpon munaqqid sifatida qalam tebratar ekan, sira tor tanqidbozlik yoxud ilmpazlik yo‘lidan bormadi, mayda guruhlar manfaatini ko‘zlamadi, aksincha, hamisha adabiyot va san’atning yirik masalalari haqida fikr yuritdi, maqsadlarini millat madaniy taraqqiyoti uchun kurashga safarbar etdi. U tanqidchilikning taqriz, maqola va portret singari janrlarining yuzaga kelishi, qaror topishida alohida xizmat ko‘rsatdi. Davrning professional tanqidchilaridan qolishmaydigan darajadagi maqola, taqrizlar yozdi. Cho‘lponni teatr tanqidchisi deb ham hisoblashadi. U sahna san’ati haqida, sahnalashtirilgan qator asarlar haqida maqolalar, taqrizlar yozib, bu sohada ham o‘zining chuqur bilimi, yuksak didi va teran mahoratini namoyon eta oldi. Shuningdek, tanqidchi Fitratning „Chin sevish“ dramasi haqida yozar ekan, muallif ijodini baholashda faxr-u fazl usulidan foydalanib, quyidagi fikrlarni bildirdi: „Yaqinda o‘zbek sahnasi ulug‘ va ulug‘ligi qadar yuksak va go‘zal bir tomosha ko‘rdi. Tanqid va taqriz qilishni men bajara olmayman. Biroq bu to‘g‘rida yozmoqlik menga tushganligidan ko‘p chuqur bo‘lmagan qarashni yozib ketaman “⁴. U dramaturg sha’niga mubolag‘ali madhiya bitmaydi, lekin asar tomoshabinlar didini o‘stirishi, bu teatrning katta yutug‘i

⁴Cho‘lpon „Adabiyot nadur? “ 98-bet

ekanini ta’kidlaydi: „tomoshachi xalqimiz buyuk armonli zarif adabiy asarlarga ham tushunib keladir. Bu o‘zbek sahnasining zo‘r bingishi, shunday g‘ururlanuv kerak “ . Cho‘lpon dramadagi obrazlarni tahlil qilar ekan, ularning sahnada ijrosi masalasiga alohida e’tibor qiladi. Nuriddin rolini Uyg‘ur yaxshi o‘ynaganini ta’kidlaydi, lekin so‘nggi parda ruhsiz chiqqanidan achinadi. „O‘zbek sahnasi yoshdir. Uning uchun munday zo‘r narsalar balki og‘ir bo‘lar edi “ , — deb yozadi. O‘zbek sahnasida hali yaxshi asarlar qo‘yilishiga ishonadi. Xulosa qilib aytish mumkinki, shoir va adib Cho‘lpon o‘zbek tanqidchiligida adabiy jarayonning sergak kuzatuvchisi, teran va haqqoniy fikrlaydigan, o‘tkir muammolarni ko‘tarib chiqadigan munaqqidlardan biri sifatida o‘z o‘rniga ega.

Jadid adabiyotning yorqin namoyondalaridan biri bo'lgan Abdurauf Fitrat o'zbek adabiyoti tarixida shoir, dramaturg, yozuvchi, publitsist, davlat arbobi, tilshunos, adabiyotshunos, tanqidchi sifatida qomusiy bilimlari bilan shuhrat qozongan. Uning „Adabiyot qoidalari“ asari adabiyotimiz uchun qimmatli manba bo'lib, ayniqsa undagi tanqidiy mulohazalar juda muhimdir. Fitratning 1919-yil „Tong“ jumalining 2-sonida bosilgan „Mirzo Bedil“ maqolasi bedilshunoslikka oid ilk tadqiqoti bo'lib, keyinchalik yaratilgan „Bedil“ badiyasi uchun asos vazifasini o'tagan. Risola buyuk shoir ijodi va dunyoqarashi mohiyatiga teran va ilmiy yondashuvda jiddiy dastlabki qadamlardan biri bo'ldi. Aslida adabiyot tarixiga oid adabiyotshunoslik yo'nalishidagi bu tadqiqotning davr adabiy tanqidchiligidagi muhim ahamiyati bor edi. Gap shundaki, u san'atkor ijodining sir-sinoatlarini aniqlashda, zamondosh shoirlar asarlaridagi mahoratni ochishda bu kabi tadqiqotlar yosh munaqqidlar uchun o'ziga xos bir qo'llanma edi. Fitrat adabiyotshunoslik va adabiy tanqidning xilma-xil janrlariga murojaat etadi va buni ongli ravishda, maxsus tayyorgarlik bilan amalga oshiradi. Fitrat ana shu xizmati bilan adabiy-tanqidiy janrlarni kashf etishda faollik ko'rsatgan. Bu hodisa o'zbek adabiyotshunosligi va adabiy tanqidining keyingi taraqqiyotiga jiddiy ta'sir ko'rsatganligini ham alohida ta'kidlab o'tish lozim. „O'zbek shoiri Turdi“, „Muhammad Solih“ portret-maqolalar bo'lsa, „Ahmad Yassaviy“, „Fors shoiri Umar Xayyom“, „Mashrab“ kabi tadqiqotlar tanqidiy-biografik ocherk janriga taalluqlidir. Shulardan „Umar Xayyom“ tanqidiy-biografik ocherkiga to'xtalsak. Fitrat, avvalo, Umar Xayyom haqida portret-maqola yaratgan. Shundan keyin uning qo'liga shoir haqida yana bir qimmatli manba tushadi. Shular asosida yirik tadqiqot yaratiladi. U Mashrab haqidagi ocherkdan hajmi, ko'laminig kengligi bilan farq qiladi. Fitrat ocherk boshida „Bir-ikki so'z“ deya shoir shaxsi haqida qisqa ma'lumot bergandan so'ng, u yashagan davr va adabiy muhit tasviriga to'xtalishni lozim topadi. Xulosa qilib aytganda: 1) tanqidiy-biografik ocherkda shoir tarjimayi holi aniq manbalarga tayanilgan holda yoritiladi, Umar Xayyom haqida yetarli ma'lumotga ega bo'lmagan o'sha davr o'quvchisi uchun bu qimmatli manba bo'lgan; 2) Xayyomning maslagi, asarlari, ayniqsa, ruboiylarini tadqiq etish asnosida uning ijodiga xolis baho beriladi, adabiyotda tutgan o'rni ko'rsatiladi; 3) olimning Xayyom ijodi haqidagi mulohazalari, „jozib uslubi“ bugungi kitobxonni ham loqayd qoldirmaydi. Uning sinchkovligi, aniq manbalarga tayanib ilmiy fikr yuritishi, qiyoslash asosida xulosalar chiqarishi, fikr-mulohazalarini erkin bayon etish usuli tanqidchi va adabiyotshunoslarning yangi avlodlari uchun bamisoli mahorat maktabidir.⁵

Yuqoridagi fikrlar shuni ko'rsatadiki, Cho'lpon va Abdurauf Fitrat jadid davri adabiyotini yangi bosqichga olib chiqqan ijodkorlardir. Ular adabiyotga faqat badiiy ijod sifatida emas, balki millat tafakkuri va ma'naviy taraqqiyotiga xizmat qiluvchi

muhim omil sifatida qaragan. Shu jihatdan ularning adabiy-tanqidiy qarashlari ham o‘zbek adabiy tanqidchiligi taraqqiyotida muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

5B.Nazarov, A.Rasulov, Q.Qahramonov, Sh.Ahmedova „O‘zbek tanqidchiligi tarixi “ T.:2012

Foydalanilgan adabiyotlar

1. B.Nazarov, A.Rasulov, Q.Qahramonov, Sh.Ahmedova „O‘zbek tanqidchiligi tarixi “ T.:2012
2. V. Belinskiy Tanlangan asarlar. — T.: 1959
3. Cho‘lpon. Adabiyot nador? Adabiy-tanqidiy maqolalar. - T.: 1993
4. Fitrat. Adabiyot qoidalari. — T.: O‘qituvchi, 1994
5. D. Quronov Adabiyotshunoslikka kirish. T.: „Xalq merosi “ nashriyoti, 2010
6. „Adabiy tanqid nazariyasi “ o‘quv-uslubiy majmua. Guliston-2021